

Тема 10. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ: СУТНІСТЬ І ЗМІСТ. ГЛОБАЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

ПЛАН

1. Сутність і зміст поняття інформаційного простору.
2. Види і форми інформаційної діяльності в суспільстві.
3. Концепції трактування суті інформаційного простору.
4. Сучасний стан інформаційного простору України.
5. Інформаційні стратегії.
6. Процес глобалізації, його позитивні і негативні наслідки
7. Специфіка організації світових інформаційних потоків.
8. Міжнародна правова база в інформаційній сфері.
9. Концепція Нового міжнародного інформаційного і комунікаційного порядку.

1. Сутність і зміст поняття інформаційного простору. Інформаційний простір — це сукупність баз і банків даних, технологій їх ведення та використання, інформаційно-телекомунікаційних систем і мереж, що функціонують на основі єдиних принципів і за загальними правилами, що забезпечує інформаційну взаємодію організацій і громадян, а також задоволення їх інформаційних потреб.

Організаційні структури та засоби інформаційної взаємодії утворюють **інформаційну інфраструктуру**.

Інформаційний простір характеризується, зокрема, такими параметрами:

- видами інформаційних ресурсів, якими можуть обмінюватися об'єкти системи (текстова, графічна інформація, бази даних, програми, аудіо-відеоінформація тощо);
- кількістю об'єктів, які інформаційно взаємодіють в системі;
- територією, на якій розташовані об'єкти, що охоплені єдиним інформаційним простором (весь світ, територія країни, регіону, району, міста);
- правилами організації обміну інформаційними ресурсами між об'єктами (обмін типу «клієнт — сервер», «точка — точка», маршрутизація, протоколи обміну тощо);
- швидкістю обміну інформаційними ресурсами між об'єктами;
- типами каналів обміну інформаційними ресурсами між об'єктами (провідний, оптоволоконний, супутниковий канал) тощо.

Рівень розвитку інформаційного простору суспільства вирішальним чином впливає на економіку, обороноздатність і політику. Від цього рівня в значній мірі залежить поведінка людей, формування громадсько-політичних рухів і

соціальної стабільності. Цілями інформатизації в усьому світі і, в тому числі, в Україні є найбільш повне задоволення інформаційних потреб суспільства в усіх сферах діяльності, поліпшення умов життя населення, підвищення ефективності суспільного виробництва, сприяння стабілізації соціально-політичних відносин у державі на основі впровадження засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій.

Інформаційний простір є основою соціально-економічного, політичного і культурного розвитку та забезпечення безпеки України. Ефективний інформаційний простір повинен забезпечити побудову інформаційного суспільства в країні і входження її у світовий інформаційний простір.

Інформаційний простір складається з таких **головних компонентів**:

- *інформаційні ресурси (ІР) — бази і банки даних, усі види архівів, системи депозитаріїв державних ІР, бібліотеки, музейні сховища і т.ін.;*

- *інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура:*

- *територіально розподілені державні і корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі і системи спеціального призначення та загального користування, мережі і канали передачі даних, засоби комутації та управління інформаційними потоками;*

- *інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології — базові, прикладні і забезпечувальні системи, засоби їх реалізації;*

- *науково-виробничий потенціал в галузях зв'язку, телекомунікацій, інформатики, обчислювальної техніки, поширення і доступу до інформації;*

- *організаційні структури, включаючи кадри, що забезпечують функціонування і розвиток національної інформаційної інфраструктури;*

- *ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації і телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг;*

- *система взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами;*

- *система забезпечення інформаційного захисту (безпеки);*

- *система масової інформації;*

- *система інформаційного законодавства.*

Мета формування і розвитку єдиного інформаційного простору України:

- *забезпечення прав громадян на інформацію згідно з вимогами Конституції України;*

- *створення і підтримка необхідного для стійкого розвитку суспільства рівня інформаційного потенціалу;*

-підвищення узгодженості рішень, які прийняті центральними органами державної влади, обласними державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування;

-підвищення рівня правосвідомості громадян шляхом надання їм вільного доступу до правових і нормативних документів, що визначають їх права, обов'язки й можливості;

-надання можливості контролю з боку громадян і громадських організацій за діяльністю центральних і місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування;

-підвищення ділової і суспільної активності громадян шляхом надання рівної з державними структурами можливості користуватися відкритою науково-технічною, соціально-економічною, суспільно-політичною інформацією, а також інформаційними фондами сфер освіти, культури тощо;

-інтеграція зі світовим інформаційним простором.

Всі цивілізовані держави розглядають побудову інформаційного простору як основу свого соціально-економічного, політичного і культурного розвитку і проводять цілеспрямовану державну інформаційну політику.

Сучасний стан інформаційного простору України перешкоджає рівноправному включенню її у світове інформаційне співсуспільство.

2. Види і форми інформаційної діяльності в суспільстві. Інформаційний простір держави формується і наповнюється за допомогою певних видів і форм інформаційної діяльності.

Інформаційна діяльність - це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави. З метою задоволення цих потреб органи державної влади та органи місцевого і регіонального самоврядування створюють інформаційні

служби, системи, мережі, бази і банки даних.

Основними **видами** інформаційної діяльності є одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Одержання інформації - це набуття, придбання, накопичення відповідно до чинного законодавства України документованої або публічно оголошеної інформації громадянами, юридичними особами або державою.

Використання інформації - це задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави.

Поширення інформації - це розповсюдження, обнародування, реалізація у встановленому законом порядку документованої або публічно оголошеної інформації.

Зберігання інформації - це забезпечення належного стану інформації та її матеріальних носіїв.

Одержання, використання, поширення та зберігання документованої або публічно оголошеної інформації здійснюється у порядку, передбаченому цим Законом та іншими законодавчими актами в галузі інформації.

Види інформації визначені в новій редакції Закону **«Про і**

- *інформація про фізичну особу;*
- *інформація довідково-енциклопедичного характеру;*
- *інформація про стан довкілля;*
- *інформація про товар;*
- *науково-технічна інформація;*
- *податкова інформація;*
- *правова інформація;*
- *статистична інформація;*
- *соціологічна інформація;*
- *інші види інформації.*

Основні форми інформаційної діяльності:

- *бібліотеки, архівні установи, музейні сховища;*
- *інформаційно-аналітичні служби;*
- *мережеві системи Інтернет;*
- *засоби масової інформації (друковані видання; радіо; телебачення; кіно- фото- музична продукція).*

3. Концепції трактування суті інформаційного простору. Сучасні суспільства живуть в умовах надмірної кількості інформації і одночасно дефіциту знань. Цей фактор особливо негативно позначається на пострадянських країнах, які знаходяться в процесі трансформації.

Подолання кризового стану залежить, серед іншого, від *здатності розробляти інформаційну політику щодо формування інформаційного простору відповідно до національних інтересів.*

В цьому сенсі говорять про *інформаційні економічний, науково- технічний, освітній тощо простори.*

Для аналізу сутності інформаційного простору застосуємо інструментальне значення інформації **як повідомлення (message)**, але з орієнтацією на критерії, за якими **Н. Луман[11,12,13]** пропонує розрізняти поняття інформації та знання. Уточнюючи цю позицію, підкреслимо, що йдеться про

соціальну інформацію, оскільки окрім інформації, що циркулює в суспільстві, розрізняють біологічну та машинну (технічну) інформацію, інтерпретації якої укладаються в природничу концепцію інформації.

Отже, Н. Луман вважає, що інформацію слід визначати, *по-перше*, через “подію”, *по-друге*, через “розрізнення”. За таким підходом повідомлення є інформацією у випадку, якщо воно містить в собі елемент раптовості та, в цьому сенсі, є подією для адресата. Після завершення акту інформування повідомлення втрачає якість інформації. Критерій “розрізнення” означає, що повідомлення дає можливість адресату визначити різницю між існуючим та можливим (майбутнім) станом речей.

Номінатом такої інформації може бути термін “*семантична інформація*”, який було запропоновано українським вченим **.М. Канигіним**[9]. Він виділяє три особливості реакцій будь-якої цілеспрямованої інтелектуальної системи на семантичну інформацію: раптовість; конструктивність, усвідомленість (навмисність). “Чим вищий рівень раптовості і релевантності повідомлень, що досягається усвідомлено, тобто когнітивним (логічним) шляхом, тим вищі інтелектуальні системи: будь то людина, народ, суспільство, вища тварина або ЕОМ”.

О.О. Баранов[5], підкреслюючи роль Інтернету для економіки, підкреслив: “*важливим є не тільки наявність технологічної бази, комп'ютерних мереж і програм, але й наявність широкого кола ділових людей, морально готових до використання цих нових технологій*”. Ще раніше на цю проблему звернув увагу Ю.М. Канигін, який зазначив, що без проведення заходів по інтелектуалізації суспільства, впорядкуванні інформаційних зв'язків ефективного використання ЕОМ та інформаційних технологій має вузькі межі.

Відмінність сучасного етапу розвитку комунікаційної діяльності від попереднього полягає в тому, що за останні десятиріччя створено комунікаційний канал, який є принципово новим матеріально-технічним засобом її здійснення. Його називають простором комп'ютерних комунікацій, кіберпростором або віртуальною реальністю.

“*Кіберпростір, лаконічно зазначає Е. Гіденс, - це простір взаємодії, утворений глобальною мережею комп'ютерів, з яких складається Інтернет*”[6, с.123]. Він передає повідомлення в фізичному просторі та астрономічному часі з небаченою раніше швидкістю та легкістю, що дає можливість значно інтенсифікувати процес руху смислів в суспільстві в національному та міжнародному масштабах. В цьому аспекті кіберпростір є засобом розширення можливостей інформаційного простору, ефективного використання якого становиться сучасною парадигмою суспільного розвитку. На основі аналізу можливих соціальних змін, пов'язаних з цим простором, й були побудовані різні концепції постіндустріального суспільства, в яких соціально- комунікаційна революція трактується як процес створення

принципово нових умов для формування соціального інтелекту, що функціонує за законами колективної творчості.

Сьогодні держава втратила свою монополію на його формування. Інформація розподілена серед множини соціальних агентів, значення яких як суб'єктів знання значно зростає в умовах кіберпростору. Роль держави полягає в визначенні зрозумілих для суспільства цілей (сміслів), визначенні пріоритетів, створенні правової бази, що відповідає принципам цивілітарної держави, розробці та реалізації інформаційних стратегій відносно оптимального використання інтелектуальних ресурсів суспільства, які мають перейти від автономного до спільного режиму функціонування в цілях суспільного розвитку.

*“Інформаційне суспільство, - зазначає **О.О. Баранов**, - будується всім суспільством, а для цього необхідно створювати умови, переконувати суспільство, що це є необхідним». В цьому сенсі основним завданням держави є визначення пріоритетів та розроблення стратегії руху до інформаційного суспільства[5, с.36].*

Провідні держави світу зайняли надзвичайно активну позицію щодо формування інформаційного суспільства. Вони визначили та сформулювали політику і стратегію його побудови і розвитку. До цього приєднуються країни, що розвиваються. Сьогодні створені міжнародні організації, що покликані сприяти побудові інформаційного суспільства

— Information Society Forum, European survey of the Information Society (ESIS).

У червні 2000 року була прийнята Окінавська Хартія Глобального Інформаційного суспільства, у 2003 році – декларація Всесвітнього Самміту на вищому рівні з питань інформаційного суспільства. У зазначених документах фіксується зв'язок між розвитком демократії і побудовою інформаційного суспільства. Зокрема у пункті 4. декларації зазначено, що необхідним фундаментом інформаційного суспільства є право людини на свободу переконань та їх вільне вираження, що передбачає право безперешкодно шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів[1,2].

Україна робить в цьому напрямку поки що перші кроки.

4. Сучасний стан інформаційного простору в Україні. *"Інформаційний простір"*— поняття ще досить нове та навіть нехарактерне для нашої молоді держави. Адже за двадцять років незалежності неможливо було сформувати дійсно інформаційний простір саме у такому контексті, в якому його розуміють у міжнародних колах.

Вирішення актуальних проблем інформаційного простору вимагає невідкладної розробки заходів і державної програми щодо інформаційної

політики. Але неможливо позбавитися численних проблем за короткий термін, ухваливши закон, де буде розписана n-на кількість пунктів. Цей документ, безперечно, залишиться на папері.

Якщо ж проаналізувати аудіовізуальні засоби масової інформації, то вимальовується теж не дуже втішна картина. Адже майже кожна телерадіокомпанія належить політичним лідерам та організаціям, що яскраво простежується під час виборів.

Телепростір розподілений між конкурентами, які перебувають при владі й постійно змагаються одне з одним шляхом виходу в ефір та наполегливим переконанням аудиторії, що надає перевагу тому чи іншому каналу.

Інтернет у наш час відіграє дуже важливу роль у формуванні українського інформаційного простору. Конкретна людина як окремих елемент суспільства може почерпнути будь-яку інформацію з якісно зроблених сайтів. Але це вже є інша проблема — таких українських сайтів не надто багато. Тому пересічному громадянину України необхідно володіти іноземною мовою (англійською), щоб бути в курсі новин та подій з всесвітньої мережі Інтернет.

Традиційними **проблемами вітчизняного інформаційного простору** також залишаються:

- неконкурентоспроможність української журналістики у порівнянні з західними

ЗМІ;

- постійний деформуючо-нищівний вплив російських ЗМІ;

— надання переваги західним ЗМІ, що мають авторитет серед інтелектуально розвинутого населення нашої країни;

- недовіра населення до українських ЗМІ;
- надмірне зловживання свободою слова або ж навпаки;
- "пострадянський синдром".

Без сумніву, національний інформаційний простір повинен перебувати у постійному стані захисту в зв'язку з поширенням шкідливої та неправдивої інформації, порушенням норм викладення новин та коментарів українськими ЗМІ.

Отже, можна зробити висновок, що працівники інформаційного простору та мас-медіа України мають надзвичайно багато проблем, але всі вони повинні вирішитися. Це вже питання часу.

5. Інформаційні стратегії. Інформаційні стратегії здатні наблизити те чи інше майбутнє для країни. Інформаційні стратегії можуть створювати відповідні віртуальні платформи, що дають змогу полегшити перехід від сучасності до майбутнього.

Для чого потрібно знати своє і чуже майбутнє? Наприклад, *Фінляндія*

втратила після розвалу СРСР більшу частину свого експорту. Але змогла піднятися, перебуваючи багато в чому в наближеній до нас ситуації. Вона поставила перед собою чітке завдання, як вижити невеличкій країні в сучасному складному світі. Сьогодні Фінляндія робить ставку на економіку на базі знань. Якщо фірма "Нокія" на початку минулого століття випускала калоші, то сьогодні в ній на наукові розробки працює до 40 відсотків персоналу. Фінляндія сформувала своє уявлення про Фінляндію 2014 року, де ставиться завдання увійти в трійку економічно найсильніших країн світу. Зараз обробляються прогнози фінських експертів на 2015 рік. До речі, кожен новообраний фінський депутат повинен прослухати курс "Принципи економіки", без чого він не може стати депутатом.

Отже, які *інформаційні стратегії* на сьогодні відомі:

1. *Побудова трендів і мегатрендів.* Сьогодні всі країни займаються трендами і мегатрендами, які очікуються через багато років. Наведемо лише деякі приклади. Міністерство оборони Великої Британії розпочало дослідження періоду 2015–2030 років. Військові США вже давно завершили "вивчення" війни-2015 і війни-2025. До речі, ці дослідження цікаві саме тенденціями, що дає змогу відволікатися від конкретного наповнення майбутніх об'єктів. Кожен рік Національний університет оборони видає стратегічні оцінки ситуації, але майже всі вони зорієнтовані на майбутній розвиток.

Росія не має таких загальних стратегій, проте слід визнати, що різні недержавні фонди й інституції Росії вийшли на відповідний рівень як стратегічного мислення, так і відповідної іншої мови, створивши необхідний експертний потенціал. Наприклад, нам важко уявити собі в Україні реально існуючі сьогодні в Росії недержавні організації "Рада із зовнішньої і оборонної політики" або "Комітет із зовнішньополітичного планування". Окремі російські групи (наприклад, С. Переслегіна) теж активно займаються дослідженням майбутнього. Стратегії національного рівня розробляють російські методологи (П. Щедровицький, Є. Островський). Є Рада з національної стратегії (теж громадська), яка виступила з доповідями про ризики Росії в 2003 році та можливість олігархічного перевороту в країні. Останній викликав достатньо бурхливу реакцію в суспільстві.

2. *Планування.* Який інструментарій дає змогу оперувати категоріями майбутнього? Склавши великий список останніх подій світової історії, приходимо до висновку, що старі методи *планування* неможливі, слід займатися плануванням в умовах невизначеності. Цим обґрунтована відмова від старого сценарного підходу, оскільки він базується на конкретному варіанті загрози. Сьогодні неможливо визначити загрозу 2015 чи 2030 року, тому такий підхід лише створює ілюзію захищеності країни. Тому планування переходить на інший рівень, коли механізми захисту готуються не під конкретну загрозу, а під серію загроз, з яких невідомо яка може бути реалізованою. Серед більш формалізованих підходів слід згадати також теорію хаосу і комплексних адаптивних систем.

"Планування в умовах невизначеності", "Операції, зорієнтовані на результат" типи інтелектуальної роботи, яку сьогодні здійснює Міністерство оборони США. Тобто це новий вид аналітики, який ми теж маємо вивчати і знати.

3. *Визначення неочікуваних об'єктів, процесів, явищ.* Україна також може розпочати власні дослідження з визначення таких неочікуваних об'єктів, які можуть (з різною ймовірністю) становити для неї загрозу:

- *дефолт;*
- *політична дестабілізація;*
- *сепаратизм;*
- *міграційні проблеми;*
- *розлад з стратегічними партнерами (Росія, США);*
- *стихійні лиха;*
- *епідемія невідомої хвороби;*
- *відсутність належного економічного зростання;*
- *соціальна дестабілізація;*
- *міжконфесійні конфлікти;*
- *поширення СНІДу та розповсюдження наркотиків;*
- *чужі міжнародні конфлікти, на які Україна повинна реагувати;*
- *неврожай;*
- *демографічні наслідки.*

Кожен з цих можливих об'єктів потребує потенційної підготовки різного рівня.

Серед майбутніх негативних об'єктів слід зазначити *втрату ідентичності*. Україна не працює над створенням власних "мільних опер" чи бестселерів, що не дає можливості кристалізувати власне уявлення про світ. Якщо ж не вдається створити власну картину світу, залишається користуватися чужою.

Як можливу реакцію можна створювати захист проти конкретного неочікуваного об'єкта. Але цікавіше виходити на списки не негативних, а позитивних об'єктів, розвиток яких може дозволити країні перейти в більш сприятливий стан, ознаками якого є:

- *інноваційна економіка;*
- *вступ до європейських структур;*
- *зростання ВВП;*
- *подолання бідності;*
- *демократичний розвиток;*
- *гарні стосунки зі стратегічними партнерами (Росією та США);*
- *соціальна держава;*
- *зупинення епідемій (СНІДу та ін.).*

Вибір стратегії для реалізації таких об'єктів і є принциповим завданням держави.

4. *Конструювання майбутнього.* Сильні країни досліджують майбутнє заради того, щоб активно його формувати. Це принципово нова позиція. США з кінця 90-х років почали займатися так званим "environment-shaping", яке дає можливість створювати безпечно для США міжнародне середовище, уникаючи застосування сили. Вони вважають, що мають активно формувати своє майбутнє, а не сидіти в очікуванні. Виходячи з цього, Україна теж має моделювати і формувати типи стосунків зі своїми стратегічними партнерами більш активно. Тому для нас цей напрямок "конструювання майбутнього" теж становить неабиякий інтерес. Наприклад, таке правило, як уникання стратегічного вакууму, підходить і для нашої ситуації.

5. *Глобалізація* викликає також суттєві наслідки в інформаційному просторі. Можемо сформулювати п'ять наслідків, які суттєво змінюють багато інших характеристик:

– *зникнення варіантів фільтрів інформаційних потоків (етнічних, моральних, політичних, державних, міждержавних), які раніше суттєво формували будь-який інформаційний простір (згадаймо, скільки колишній Радянський Союз витрачав на "глушіння" зарубіжних голосів);*

– *виникнення важливих інформаційних, політичних, економічних взаємовпливів між державами, корпораціями, недержавними організаціями. В цій новій системі, зрозуміло, краще себе почувають сильніші гравці, наприклад, США чи Росія щодо України;*

– *як наслідок цих впливів відбувається поширення норм культури і поведінки, які є чужими для споживача інформації, при цьому виграють не ті, хто дотримується старих норм, а ті, хто скоріше приймає нові;*

– *виникають нові політичні й інформаційні гравці, прикладом чого може слугувати "Аль-Каїда" як варіант мережевої організації, яка змогла виступити проти наймогутнішої держави світу;*

– *саме завдяки інформаційному взаємовпливу малі події мають великі наслідки. Наприклад, у Мексиці загін повстанців під керівництвом коменданте Маркоса міг повернути до себе всесвітню увагу, що вдалося зробити завдяки активному використанню Інтернету.*

Інформаційний простір став багатовимірним і діалогічним, тому виникає потреба в нових варіантах його аналізу.

Геополітика реалізується сьогодні в геоекономіці та геокультурі. Ті самі активні/агресивні імпульси входять в нові типи просторів, формуючи їх за заданими стандартами. І Україна має бути готовою до таких нових ситуацій.

Сьогодні також реалізується те, що може бути названо геоінформаційними силами – це інформаційні потужності того чи іншого регіону, які мають вплив на інші країни. Ірландія, наприклад, працює в режимі повного покриття своєї території Великою Британією. Україна зазнає потужного впливу інформаційних потоків з Росії. США є найсильнішою державою щодо створення в інших країнах власної картини світу, що робиться як за рахунок журналістики, так і масової культури. В цьому випадку відсутність власних захисних фільтрів заважає виробленню власної картини світу, породженню варіанта своєї

ідентичності, а це є обов'язковим елементом кожної нації.

Інформаційні стратегії в багатьох випадках здатні знаходити рішення тих проблем, що існують у реальному світі, тих викликів, які стоять перед Україною. Тому статус і роль інформаційної політики в сучасному світі зростають.

6. Процес глобалізації, його позитивні і негативні чинники.

Сучасний політичний стан міжнародного середовища визначається **процесами глобалізації**. Хоча у дослідників немає єдиного визначення цього явища і однозначної оцінки його наслідків, у літературі домінує уявлення про **глобалізацію** як про поширення економічних, політичних і культурних процесів за межі держав і формування на цій основі нової цілісності світового простору.

Глобалізація (від англ. "globe" – земна куля) – складний, багатогранний процес, який має безліч проявів та включає багато проблем. Саме це робить проблематичним дати єдине, однозначно сформульоване визначення глобалізації, яке б охопило всі сторони цього вкрай складного явища, що має планетарні масштаби.

Існує таке визначення:

Глобалізація – тривалий процес інтеграції національних економік світу з метою розв'язання глобальних проблем людства.

Глобалізація визначається кількома **факторами**:

- процесами інтернаціоналізації економічного життя: вільним змішанням капіталів, товарів, взаємодією національних економік у господарській діяльності.

- проблемами довкілля, які вийшли за державні кордони;

- проблемами безпеки перед загрозою ядерної війни, міжнародного тероризму і злочинності;

- революцією у засобах комунікацій: створенням всесвітньої сітки телебачення, Інтернету, розвитком туризму, інформаційно-культурних обмінів. Нові засоби комунікації зробили державні кордони прозорими. Наприклад, ЗМІ сформували спільний інформаційний простір і зробили надбанням світової спільноти події у будь-якому регіоні світу.

Наслідки глобалізації дуже суперечливі. Ось деякі з них:

- протиріччя між універсалізацією (гомогенізацією) суспільного життя і прагненням народів зберегти свою самобутність. Утвердження єдиних ринкових моделей, демократичних інститутів та цінностей поширюється на культуру і стиль життя. Люди споживають одні і ті самі товари та інформацію. Наприклад, відомо, що три четвертих фільмів, які дивляться у різних країнах світу у кінотеатрах та на відеокасетах - американського виробництва.

- геоекономічне розмежування світу: поглиблення розриву за техніко-економічними показниками і рівнем життя Півночі (розвинуті країни)

і Півдня (країни "периферії»)

- складовою частиною глобалізації є міграція, яка має суперечливі наслідки як для "приймаючих", так і для країн, що "віддають". Західний капітал буває зацікавлений у притоці двох груп іммігрантів: високопрофесійних спеціалістів та низькокваліфікованої дешевої робочої сили. Країни, що "віддають", таким чином вирішують проблему зниження безробіття, але в той же час їх економіка і наука страждають від втрати інтелектуальної еліти. Але й "приймаючі" країни стикаються з немалими проблемами. Міграційні процеси трансформують соціальну структуру цих суспільств, створюючи нові етнічні общини, породжують нові дискусії про громадянські права етнічних меншин і про культурну ідентичність народу.

- посилення взаємозалежності у світі йде паралельно з процесами регіоналізації міжнародного простору і дезинтеграції окремих територій.

- посилення неконтрольованих процесів у міжнародній сфері, що пов'язано з фрагментацією світу, ростом релігійного фундаменталізму та націоналізму, поширенням зброї масового знищення і звичайного озброєння, формуванням центрів міжнародного тероризму й організованої злочинності. Ці процеси стали "другою стороною медалі" процесу глобалізації;

- одним з наслідків сучасних глобальних змін стало формування асиметричної багатополярності. Це свого роду перехідний етап від однополярної моделі з домінуванням США до нового перерозподілу влади і можливого формуванню нових центрів сили і стратегічних союзів, покликаних стримувати цю державу. До традиційного суперництва у трикутнику США - Західна Європа - Японія приєднується суперництво з Китаєм, Індією та Росією, які намагаються утвердити свій вплив в окремих регіонах.

Глобальні проблеми: причини виникнення та шляхи вирішення Глобалізація світогосподарських зв'язків загострює глобальні проблеми людства, які можна визначити як комплекс зв'язків і відносин між державами і соціальними системами, суспільством і природою в загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів всіх країн світу і можуть бути вирішені лише в результаті їх взаємодії.

Класифікація глобальних проблем:

1. Політичні проблеми (недопущення світової ядерної війни і забезпечення стабільного миру, роззброєння, військові та регіональні конфлікти).

2. Природно-екологічні проблеми (необхідність ефективної і комплексної охорони навколишнього середовища, енергетична, сировинна, продовольча, кліматична, боротьба з хворобами, проблеми світового океану тощо).

3. Соціально-економічні проблеми (стабільність розвитку світового співтовариства, ліквідація відсталості країн, що розвиваються, проблема розвитку людини, злочинність, стихійні лиха, біженці, безробіття, бідність та ін.).

4. *Наукові проблеми (освоєння космічного простору, довгострокове прогнозування тощо).*

Кожна з названих глобальних проблем породжена специфічними причинами, які зумовлені, з одного боку, особливостями розвитку продуктивних сил, географічним положенням країн, рівня прогресу техніки, природно - кліматичними умовами, тобто матеріальним змістом суспільного способу виробництва, а з іншого боку, - специфічною суспільною формою, особливостями розвитку відносин власності. При численності глобальних проблем їм притаманні причинно-наслідкові зв'язки, які визначають розвиток технологічного способу виробництва.

Сьогодні глобалізація як явище розглядається в декількох взаємозалежних **аспектах**, основними з яких є:

1. *«Ментальна» чи культурно-ідеологічна глобалізація.* Вона має тривалу історію і репрезентує комплексний процес, який зачіпає національні традиції, релігію, культуру та ідеологію. Процес релігійної глобалізації розпочався з появи перших монотеїстичних релігій. Нині світ «розподілений» між шістьма релігійними системами, які контролюють владу (християнство та іудаїзм), фінанси (іудаїзм та іслам), трудові ресурси (індуїзм і конфуціанство), „ментальну” сферу (іслам і буддизм).

2. *Територіальна глобалізація* – процес укрупнення державних і наддержавних утворень. Поряд із економікою *державне будівництво і формування військово-політичних союзів* максимально демонструють світу сутність глобалізації. Концентрація фінансових, трудових та інших ресурсів в обмеженому міському просторі (урбанізація) також є характерним прикладом територіальної глобалізації.

3. *Економічна глобалізація* репрезентує сукупність двох процесів:

- глобалізації ринків (капіталу, трудових ресурсів, товарів і послуг) та
- глобалізації економічних форм, під якими розуміється укрупнення організаційних структур економіки – від середньовічних цехових організацій до глобальних суперкорпорацій.

При цьому на держави усього світу з боку міжнародних фінансових організацій здійснюється безпрецедентний тиск з метою приведення

їхніх економічних систем до світових стандартів, інакше проводиться насильницька інтеграція всіх економік у єдину світову економіку.

4. *Інформаційно-комунікаційна глобалізація* нині є найбільш показовою з інтеграційних процесів і містить у собі:

- розвиток комунікаційних можливостей і використання космічного простору для передачі інформації;
- появу і швидкий розвиток глобальних інформаційних мереж;
- комп'ютеризацію багатьох процесів життєдіяльності людства.

Одночасно велика частина інформації, що проходить по світових комунікаційних мережах, нині знаходиться під контролем США.

Висновок: хто володіє інформацією – той володіє світом.

5. *Етнічна глобалізація* складається з двох основних процесів:

- ріст загальної чисельності населення планети та
- взаємна асиміляція різних етнічних груп.

Причини формування глобалізаційних процесів:

- *процес інтернаціоналізації, який приводить до поглиблення співробітництва між країнами та посилення їх взаємозалежності;*

- *науково-технічний прогрес: поява інформаційних технологій, які корінним чином змінюють всю систему соціально-економічних відносин, переносять на якісно новий технічний рівень організаційно-економічні відносини, транспортні та комунікаційні зв'язки (зниження витрат на трансакції);*

- *загострення проблем, що є загальними для всіх людей і країн світу та є важливими з точки зору збереження та розвитку людської цивілізації.*

Отже, глобалізація – це об'єктивний процес планетарного масштабу, який має як прогресивні наслідки, так і негативні.

До позитивних ми можемо віднести: поширення нових інформаційних технологій та пов'язаних з ними переваг (скорочення часу і витрат на трансакції, поліпшення умов праці та життя); перехід на ресурсозаощаджуючі технології; посилення уваги до важливих проблем людства та інші.

Однак, глобалізація економіки – це не лише вигоди від зростанні участі країни в світових економічних процесах, але й висока ймовірність втрат, зростання ризиків. Глобалізація передбачає, що країни стають не просто взаємозалежними з причини формування системи міжнародного інтегрованого виробництва, зростання обсягів світової торгівлі та потоків іноземних інвестицій, інтенсифікації руху технологічних нововведень тощо, але й більш вразливими щодо негативного впливу світогосподарських зв'язків. Світова практика доводить, що вигравш від глобалізації розподіляється далеко не

рівномірно між країнами та суб'єктами економічної діяльності.

Отже, до **негативних наслідків** глобалізації відносяться: *посилення нерівномірності розвитку країн світу; нав'язування сильними країнами своєї волі, нераціональної структури господарства, політичної та економічної залежності.*

Саме тому, глобалізація як суперечливий процес, потребує регулювання на національному та міждержавному рівнях.

Головне протиріччя глобальної економічної системи пов'язане з формуванням в рамках провідних західних держав замкненої господарської системи. Цей процес можна прослідкувати за такими напрямками:

- 1) концентрація в постіндустріальному світі більшої частини інтелектуального і технологічного потенціалу людства;
- 2) зосередження основних торговельних потоків в межах співдружності розвинених держав;
- 3) замикання інвестиційних потоків;
- 4) спрямованість міграційних потоків з країн "третього світу" в розвинені регіони планети.

7. Специфіка організації світових інформаційних потоків. У сучасному відкритому суспільстві інформація стає важливим стратегічним ресурсом, брак якого призводить до суттєвих втрат в економіці. *Інформатизація суспільства* виступає одним із вирішальних чинників модернізації економіки на ринкових засадах і запорукою інтеграції України у світове товариство. Шлях до Європи лежить через інформацію. *Інтеграція* інформаційного простору України до європейського, а також світового можлива завдяки поданню правдивої інформації, а не шляхом виправдання влади за допомогою організації так званих іміджевих проектів і програм на вітчизняному й міжнародному рівнях. Повномасштабне входження України в європейський інформаційний простір має відбуватися на правах рівності і партнерства. Якщо кілька років тому мова йшла про те, що наша країна не готова до такої інтеграції, то сьогодні можна сміливо говорити про те, що перспективи зростають, відкриваються нові можливості співпраці на рівні інформаційному, освітньому, науковому, економічному, культурному і т. д.

Класична європейськість вимагає від України при розробленні стратегії і програм інтегрування у європейський та світовий інформаційні простори дотримуватися низки базових вимог. У першу чергу, це якісне інформаційне забезпечення на професійному рівні. Йдеться не лише про оперативність подання інформації, а й дотримання точності, збалансованості, а також актуальності висвітлення подій. Хибна або неперевірена інформація підриває довіру цільової аудиторії. І потрібно докладати великих зусиль, аби повернути втрачену увагу до тих процесів, які відбуваються в Україні.

Поняття інформаційного потоку може розглядатися в широкому і вузькому тлумаченні.

У широкому значенні під інформаційним потоком розуміють цілеспрямований рух інформації з усіх сегментів суспільної сфери, який здійснюється усіма наявними комунікативними каналами від джерел до споживачів інформації. До комунікаційних каналів в даному плані зараховують: мас-медіа, нові інформаційні технології, спортивні, політичні, економічні, культурні, освітні обміни, туризм, міграцію, персональні контакти тощо.

У вузькому значенні під інформаційним потоком розуміють цілеспрямований рух інформації, яка надходить насамперед медійними (відео-аудіальними і пресовими) і телекомунікаційними (зв'язок, комп'ютерні інформаційні системи та ін.) каналами комунікації.

Отже, **сучасні тенденції міжнародних інформаційних потоків**

дозволяють стверджувати, що:

– сучасні міжнародні інформаційні потоки вирізняються своєю прозорістю, відкритістю, а також відповідністю міжнародним нормам і стандартам обробки і поширення інформації;

– посилився вплив “громадянської журналістики” на міжнародному рівні завдяки новітнім видам комунікації. Це пояснюється тим, що темп повсякденного життя зростає, за браком часу більшість інформаційних повідомлень сучасна людина сприймає через інтернет, а також призму власних фільтрів: електронна пошта, певна вибірка посилань в інтернеті, спеціалізовані портали, сайти тощо;

– трансформаційним суспільствам (ідеться передусім про пострадянські країни), які вже почали розвивати власні міжнародні інформаційні потоки, притаманний вплив моделей національної ідентичності. Зовнішня ж політика країн, які наразі володіють потужними інформаційними системами, спрямована на забезпечення права на інформацію кожного громадянина за умов дотримання етнотолерантності в суспільстві;

– бурхливий економічний розвиток спричинив інтенсивну активізацію східноазійського інформаційного потоку, який став конкурентоспроможним на рівні західноєвропейського.

Цілеспрямований вплив інформаційних потоків сприяє здійсненню змін у природі та ресурсах влади, цінностях та сприйнятті індивідуумів, національних та міжнародних системах.

Зокрема інформаційні потоки впливають:

- на індивідуальному рівні — на судження, культуру, освіту, роботу, відпочинок;

- на інституціональному — на політику, економіку, релігію;

- на груповому (соціальному, етнічному, професійному, віковому та ін.) - на ідентичність, мобілізацію, участь тощо;

- на міждержавному — на співробітництво (конфлікт), ресурси, транснаціональні корпорації тощо.

Недаремно дуже популярними, стали в США висловлювання *Девіда Роткофа*: "В економічних і політичних інтересах США — забезпечити такий хід подій, коли світ рухається до однієї сильної мови, то це буде англійська; коли світ рухається до спільних комунікацій, безпеки і стандартів якості, то вони будуть американськими, коли світ стає пов'язаним телебаченням, радіо, музикою, комп'ютерним програмуванням — все це буде американським; і якщо розв'яжуться спільні цінності — це будуть цінності, з якими американцям буде зручно жити"[16, с.242] .Здається, коментарі зайві?!

Наприкінці ХХ ст. сформувався елітний клуб кількох постачальників новин у світі, який домінує в інфосфері — глобальній комунікаційній інфраструктурі, де світове лідерство утримують США.

Провідні члени цього віртуального клубу — глобальна телевізійна мережа новин CNN International (США) та агентства новин The Reuters (Великобританія), Agence France Press (Франція) і Associated Press (США).

Саме тому чимало країн світу намагається захистити свій інформаційний простір законодавчим шляхом.

Наприклад, Канада і Франція ухвалили закони щодо заборонення супутникового поширення іноземного телепродукту. Аналогічні принципи покладені в основу інформаційної політики Китаю, Сінгапуру, багатьох країн Близького Сходу.

Очевидно, настав час і українцям ретельно попрацювати над цією проблемою.

8. Міжнародна правова база в інформаційній сфері. Сучасна інформаційна політика розвинених країн світу розглядається як сукупність напрямів і способів діяльності компетентних органів держави з контролю, регулювання та планування процесів в інформаційній сфері щодо одержання, зберігання, обробки, використання та поширення інформації.

Держава регулює відповідний розподіл інформаційних ресурсів, загальні принципи інформаційної діяльності, встановлює пріоритети для забезпечення національних інтересів.

На сьогодні розвинені країни світу йдуть шляхом цілеспрямованого правового упорядкування відносин в національному інформаційному просторі, що визначається юрисдикцією відповідної держави, приймають необхідні законодавчі акти, перебудовують діяльність органів державної влади, які відповідають за формування і реалізацію інформаційної політики. Огляд та аналіз концепцій інформаційної політики дає можливість побачити здобутки і перспективи країн, які мають спільну мету у становленні інформаційного суспільства. Наведемо деякі відправні моменти щодо інформаційної політики за кордоном.

Головними напрямками європейської інформаційної політики є:

- розвиток інформаційної інфраструктури;
- створення національного інформаційного потенціалу;

- забезпечення доступу до інформації;
- використання інформаційних ресурсів у національних інтересах;
- створення загальної системи охорони інформації (та захисту даних);
- сприяння міжнародному співробітництву у галузі комунікацій та інформації;
- гарантування інформаційного суверенітету держави.

Міжнародні правові документи, які регулюють інформаційні відносини:

- документи, які розглядають загальні принципи і норми у сфері обміну інформацією.
- документи, які забезпечують свободу слова, плюралізм тощо.
- документи, які розглядають інформацію, як продукт.
- пакет документів “міжнародні договори при інформаційну власність”.

Головні документи в міжнародних відносинах щодо інформації є:

- Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру (1932р).;
- Конвенція про запобігання обігу порнографічних видань та торгівлі ними (1923р. – найстаріша міжнародна конвенція в галузі інформації. Вона закликає держави до знищення та запобігання обігу порнографічних видань);
- Угода про міжнародний обмін візуальними і звуковими матеріалами освітнього та наукового характеру (1948р);
- Конвенція про міжнародний обмін виданнями (1958р);
- Конвенція про обмін урядовими документами та офіційними виданнями між державами (1958р);
- Регламент міжнародного союзу електронного зв’язку (1972р);
- Міжнародна конвенція електронного зв’язку (1982р).

9. Концепція Нового міжнародного інформаційного і комунікаційного порядку (НМІКП). Поняття «*новий міжнародний інформаційний і комунікативний порядок*» з’явилося в березні 1969 р. в Тунісі, де Рух неприєднання проводив симпозіум з інформації. Формулювання було підтверджено на зустрічі країн неприєднання в Коломбо в серпні 1976 р. Рух за новий порядок сформувався і набрав ваги в умовах підтримки двох міжурядових угруповань - *Руху неприєднання і ЮНЕСКО.*

Однією з перших маніфестацій НМІКП було прийняття ЮНЕСКО в листопаді 1978р. *Декларації основних принципів* щодо внеску мас-медіа в зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, підтримки прав людини і запобігання расизму і війни. У 1980 р. важливість цієї декларації ЮНЕСКО

була підтверджена важливим документом - публікацією доповіді, очолюваної видатним політиком Шоном МакБрайдом. Одним з найважливіших аспектів "Доповіді МакБрайда" було засвідчення транснаціонального контролю над міжнародною комунікацією. Сутність пропозицій, викладених комісією МакБрайда, була підтримана Белградською резолюцією, схваленою XXXII сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО у жовтні 1980 р.

Одинадцять принципів НМІКП:

- усунення незбалансованостей та нерівностей, що характеризують сучасну ситуацію;

- усунення негативних наслідків діяльності окремих монополій;
- усунення внутрішніх та зовнішніх перешкод, що заважають вільному потоку і ширшому розповсюдженню інформації та ідей;
- плюралізм джерел та каналів інформації;
- свобода преси та інформації;
- свобода для журналістів;
- надання можливості країнам, що розвиваються, поліпшувати їхню ситуацію, у плані створення власної інфраструктури;;
- широка допомога розвинених держав країнам, що розвиваються, у досягненні цієї мети;
- повага до культурної ідентичності всіх народів кожної країни інформувати народи всього світу про свої інтереси, надії та соц. і культурні запити;
- повага до права всіх народів брати участь у міжнародному обміні інформацією на основі рівності та справедливості;
- повага до права спільнот, соц. груп мати доступ до інформаційних джерел і брати участь у комунікаційних потоках[15].

Концепція НМІКП реалізується у прийнятій ЮНЕСКО Міжнародній програмі для розвитку комунікацій (МПРК). Міжнародна стратегія "Комунікація на службі людства" заснована на принципах свободи інформації і міжнародного співробітництва. Вона підкреслює необхідність транскордонного обміну інформації на міжнародному та національному рівнях. В ній ЮНЕСКО засвідчує, що свобода інформації є одним з основних прав людини, а право висловлювати свої переконання є основоположним для побудови демократичного суспільства. Для забезпечення вільного і рівноправного обміну інформацією потрібна рівноправна участь у міжнародному інформаційному просторі та міжнародних інформаційних потоках.

У відповідь на прийняття НМІКП США і Велика Британія у 1985 р. вийшли з ЮНЕСКО, але Велика Британія з приходом до влади ліберального руху поновила своє членство в організації.

Аналіз закордонного досвіду дозволяє виділити такі *основні положення концепції інформаційного суспільства:*

- 1) Створення концепції інформаційного суспільства є необхідністю,

засобом підвищення конкурентоспроможності держави на міжнародних ринках, надання своїм громадянам можливості освіти та працевлаштування в інформаційному сторіччі.

2) Програми та концепції розраховані лише на ті елементи інформаційної індустрії, на які держава може впливати, хоча ця сфера майже цілком зосереджена у приватному секторі, який і ризикує своїми капіталами. Завдання держави – створити сприятливі умови для залучення капіталів до інформаційної галузі.

3) Державні органи в інформаційному суспільстві використовують нові технології для відкритої взаємодії з суспільством.

4) Інформаційне суспільство надає нові можливості для розвитку демократії, контролю за державним апаратом, аналізу громадської думки.

5) Глобальна природа міжнародного інформаційного суспільства вимагає узгодження національних політик, тому значно зростає вага міжнародного співробітництва.

6) Головна роль держави в інформаційному суспільстві – у створенні адекватної законодавчої бази, яка повинна сприяти інвестиційному клімату, конкуренції в інформаційній галузі, вдосконаленню освіти новими інформаційними засобами тощо.

7) Концепції інформаційного суспільства мають яскраву соціальну орієнтованість, а також приділяють значну увагу дистанційній освіті, телемедицині тощо.

8) Міжнародним суспільством та окремими країнами практично не виділяються конкретні інформаційні технології, проголошується технологічний нейтралітет інформаційного суспільства.

9) Здійснюється ідея стійкого розвитку, в межах якої країни, що розвиваються, мають можливість отримати результати розвитку техногенної цивілізації.

У 1993 р. віце-президент США А.Гор вперше використав поняття *“інформаційна супермагістраль”*. Наступного року на конференції Міжнародного союзу зв'язку він вже говорив про *глобальну інформаційну інфраструктуру*.

Інформаційні суспільства мають такі *головні характеристики*:

- інформація використовується як економічний ресурс з метою підвищення ефективності, стимулювання інновацій, підвищення конкурентоспроможності;
- інформація стає предметом масового споживання населення;
- відбувається інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, який зростає більш швидкими темпами, ніж інші сектори. Знаменно, що рух до інформаційного суспільства – спільна тенденція для розвинутих країн і країн, що розвиваються.

Підходи у США і Європі до побудови інформаційного суспільства значно

відрізняються: у США акцент робиться на технологічних аспектах, в Європі – на соціальних.

Питання для самоконтролю

1. В чому сутність та зміст поняття «єдиний інформаційний простір»?
2. Назвіть основні компоненти інформаційного простору.
3. Охарактеризуйте основні види інформаційної діяльності.
4. Зробіть короткий огляд основних концепцій трактування суті інформаційного простору.
5. Окресліть проблеми вітчизняного інформаційного простору.
6. Які інформаційні стратегії є актуальними на сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства?
7. Поясніть суть поняття «глобалізації».
8. Які позитивні і негативні наслідки процесу глобалізації в інформаційній сфері?
9. Яка специфіка організації світових інформаційних потоків?
10. Назвіть міжнародні правові документи, що регулюють інформаційні відносини.
11. Охарактеризуйте основні принципи Концепції НМІКП.

Список використаної літератури

1. Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства (Женева 2003 — Туніс 2005). Підсумкові документи. Видання Міністерства транспорту та зв'язку України — Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації. Київ, 2006.
2. Окинавская хартия глобального информационного общества. (Окинава, 22 июля 2000 года). Законодавство України, документ 998_163. (Okinawa Charter on Global Information Society. Okinawa, July 22, 2000).
3. Європа та Глобальне інформаційне суспільство. Рекомендації Європейській раді. Брюссель, 26 травня 1994 р. (Europe and the Global Information Society. Recommendations to European Council. Brussels, 26 May 1994). В зб. "Європа на шляху до інформаційного суспільства. Матеріали Європейської Комісії 1994 — 1995 рр. Київ, Державний комітет зв'язку та інформатизації України. Вид. «Зв'язок», 2000.
4. Європейський шлях до інформаційного суспільства. План дій. Брюссель, 19 липня 1994 р. (Europe's way to the Information Society. An action plan. Brussels, 19 July 1994).
5. Баранов А.А., Брыжко В.М., Базанов Ю.К. Права человека и защита персональных данных. – К.: Государственный комитет связи и информатизации Украины, 2000. – 280 с.
6. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. — М.: изд. «Весь мир», 2004. – 356с.
7. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. — М.: Академический проект, 2005. – 232с.
8. Дубов Д. В., Ожеван О. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Аналітична доповідь. - Київ, НІСД, 2010. – 64 с.
9. Каныгин Ю.М. Кибернетика в жизни общества. – К.: «АСК», 1985. – 235с.
10. Луман Н. Реальность массмедиа. / Пер. с нем. А. Антоновского. - М.: Праксис, 2005. - 256с.
11. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. И. Д.

Газијева; под ред. Н. А. Головина. — СПб.: Наука, 2007. — 648 с.

12. Луман Н. Решения в «информационном обществе» // Проблемы теоретической социологии. Вып 3. / Отв. ред. А. О. Бороноев. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000.

13. Люттвак Эдвард Н. Стратегия: Логика войны и мира. — М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, Университет Дмитрия Пожарского, 2012. - 243с.

14. Люттвак Эдвард Н. Государственный переворот. Практическое пособие. — М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, Университет Дмитрия Пожарского, 2012. — 321с.

15. Макаренко С. А. Інформаційне суспільство, політика, право в програмній діяльності ЮНЕСКО. - К: Науково-видавничий центр “Наша культура і наука” – 2002. – 243с.

16. Роткопф Дэвид. Суперкласс: те, кто правит миром. — М.: АСТ: Астрель, 2010. — 480с.

17. Почепцов Г. Г. Чукут С. А. Інформаційна політика. Навч. посібник./ Г.Г.Почепцов, С.А. Чукут — К.: Знання, 2008. — 663 с.